

ПРЫВІЛЕЙ 1565 ГОДА – ЗНАЧНЫ ЭТАП У РАЗВІЦЦІ АЙЧЫННАГА КАНСТЫТУЦЫЯНАЛІЗМУ



Taicia DOŪNAR,

доктар юрыдычных навук, прафесар кафедры тэорыі і гісторыі дзяржавы і права юрыдычнага факультэта БДУ

450 гадоў таму на сойме Вялікага Княства Літоўскага – дзяржавы, палітыка-эканамічным цэнтрам якой былі беларускія землі, – прымаецца невялікі па памеру, але вельмі важны нарматыўны акт, які значна паўплываў на далейшае грамадска-палітычнае развіццё дзяржавы. Перадумовамі прыняцця прывілея 1565 года стала актывізацыя сацыяльна-эканамічных адносін ў дзяржаве і ўзросшыя патрабаванні шляхты ў сферы палітычных правоў.

У прававым развіцці Вялікага Княства Літоўскага вылучаюцца два асноўных перыяды: прывілейны і статутны. Характэрнай асаблівасцю першага перыяду з’яўлялася прыняцце асобных нарматыўных прававых актаў у форме лістоў, граматаў, уставаў, прывілеяў, якія былі напісаны на тагачаснай беларускай ці лацінскай мовах і з’яўляліся заканадаўчымі актамі шырокага публічнага характару. Дзеянне гэтых актаў, адносна якіх навукоўцы часцей выкарыстоўваюць тэрміны «прывілей» ці «грамата», магло пашырацца на ўсю тэрыторыю дзяржавы (так званыя агульназемскія граматы), магло ахопліваць асобныя землі (абласныя граматы) або выдавацца гарадам (гарадскія граматы), пэўным установам (напрыклад цэрквам, манастырам), саслоўям (сялянам, духавенству, мяшчанам), групам асоб (татарам, яўрэям), а таксама прыватным асобам адносна падаравання зямельных угоддзяў, промыслаў, тытулаў, шляхецтва і гэтак далей [1, с. 96]. Асабліва важнае значэнне мелі агульназемскія прывілеі (граматы), якія працягвалі выдавацца і пасля прыняцця першага сістэматызаванага звода законаў – Статута 1529 года. З увядзеннем яго ў дзеянне і пачаўся другі, статутны перыяд нарматворчасці, характэрнай асаблівасцю якога стаў прыярытэт кадыфікаванага закона ў рэгуляванні грамадскіх адносін, бо з гэтага часу судзілі спасылаюцца ўжо не на звычай ці княжацкія граматы, а выносяць судовыя рашэнні «яко в Статуте господарском описуеть». Аднак у хуткім часе новыя сацыяльна-эканамічныя з’явы запатрабавалі яго ўдасканалення. Узнікае шляхецкая ініцыятыва «паправы» Статута, у сувязі з чым ствараецца новая статутная камісія, у якую ўваходзілі «асобы певные, рады наши маршалкове, врядники земские, хоружие и иные особы роду и народу шляхецкого», у тым ліку знакамітыя айчынным правазнаўцы свайго часу – Мікалай Янавіч Радзівіл Чорны, які ўзначаліў камісію, Павел Астравіцкі, Марцін Валадковіч, Астафій Валовіч і іншыя, а таксама «докторы прав чужоземских», знаўцы рымскага права Аўгустын Ратондус і Петр Раізіў [2, с. 12–13].

Пачынаючы з 1551 года «Паправы» ўжо сістэматычна абмяркоўваюцца на соймах дзяржавы, што сведчыць аб прагрэсіўных тэндэнцыях у прававым развіцці дзяржавы. У 1561 годзе падрыхтаваны праект новага Статута быў пададзены на сойм, аднак ён вызваў неадназначную ацэнку і супрацьдзеянне з боку шэрагу соймавых дэпутатаў. Увогуле гэты гістарычны перыяд вызначаўся вострай ідэалагічнай і палітычнай барацьбой паміж рознымі грамадскімі групамі, асабліва паміж

прыхільнікамі зліцця Вялікага Княства Літоўскага з Польшчай і тымі, хто адстойваў суверэнітэт дзяржавы, а таксама паміж прыхільнікамі Рэфармацыі і іх праціўнікамі, якія выступалі за захаванне каталіцызму і артадаксальнага праваслаўя. У сувязі з тым, што прыхільнікаў Польшчы і каталіцызму падтрымліваў вялікі князь Жыгімонт Аўгуст, рэфарматары на чале з канцлерам і ваяводаю Віленскім Мікалаем Янавічам Радзівілам імкнуліся як мага хутчэй прыняць новы Статут, маючы першаснай мэтай большае абмежаванне ўлады вялікага князя. Гэта неадкладна спатрэбілася і таму, што 13 сакавіка 1564 года Жыгімонт Аўгуст выдаў дэкларацыю, у якой абвясціў, што ён, як спадчынны ўладар Вялікага Княства Літоўскага, адмаўляецца ад сваіх правоў на Княства і пераўступае іх Польшчы. З мэтай супрацьдзеяння гэтаму рэфарматары запатрабавалі склікання сойму і зацвярджэння новага Статута. Аднак на Бельскім сойме 1564 года яны змаглі толькі дамагчыся прыняцця прывілея, падрыхтаванага Мікалаем Янавічам Радзівілам, які на той час пры падтрымцы іншых паноў-рады і значнай часткі шляхты з’яўляўся фактычна кіраўніком дзяржавы. Жыгімонт Аўгуст быў вымушаны падпісаць гэты закон, які меў выключна важнае канстытуцыйнае значэнне, бо значна абмяжоўваў судовую ўладу вялікага князя і яго мясцовай адміністрацыі. У ім гаварылася, што ўсе жыхары дзяржавы, пачынаючы з вялікага князя і да ніжэйшых саслоўяў, як духоўных, так і свецкіх, павінны ўжываць адно роўнае права і судзіцца ў аднолькавых судах. Менавіта з мэтай усталявання аднолькавай справядлівасці ў дзяржаве і дзеля агульнай карысці ваяводы, старасты і іншыя службовыя асобы, быццам бы па ўласнай волі, адмовіліся на карысць усёй шляхты ад свайго выключнага права ажыццяўляць судовую ўладу. Прывілей заканадаўча аформіў стварэнне новых выбарных і незалежных ад адміністрацыі шляхецкіх земскіх судаў. У ім гаварылася, што новы Статут павінен быць уведзены ў дзеянне 11 лістапада 1564 года, але прыхільнікі Жыгімонта Аўгуста ўсялякімі сродкамі затрымлівалі гэта.

Новая спроба прыняцця Статута была зроблена ў 1565 годзе на сойме ў Вільні, аднак зноў перамаглі прыхільнікі Жыгімонта Аўгуста, і быў прыняты толькі яшчэ адзін агульназемскі прывілей, у якім вялікі князь прама пазначыў, што гэты закон выдаецца па просьбах і чалавітных «усіх станаў» увесці ў дзеянне новы Статут «для способу лучшего и отпавы поспешнейшее в справедливости людской» [2, с. 47].

Віленскі прывілей 1565 года быў вельмі важным законам канстытуцыйнага характару. Пачынаўся ён, як і многія іншыя нарматыўныя акты дзяржавы, са зварота: «нынешним и на потом будущим, кому будеть потреба того ведати, альбо чтути его слышети» [2, с. 47]. Гэта значыць, што заканадаўцы асэнсоўвалі вялікае значэнне гэтага прававога акта і таму звярталіся не толькі да сучаснікаў, але і да нашчадкаў. Сутнасць прывілея была ў тым, што ад імя вялікага князя дазвалялася мець «сойм малы» ў тых мясцовасцях, дзе ўжо былі «вряды судовыя засожаны», а таксама і там, дзе яны яшчэ будуць заснаваны. Гэта азначала, што фактычна ў кожным павеце будзе дзейнічаць агульны сход шляхты, колькасць якой у дзяржаве дасягала 10% насельніцтва.

Паводле прывілею на гэты мясцовы «сойм малы» збіраюцца усе «обыватели», аселяюцца ў дадзеным павеце. Аселасць азначала наяўнасць нерухомай маёмасці, гэта значыць пэўнай колькасці зямельнага ўчастка з маёнткам, хоць канкрэтная колькасць зямлі не рэгламентавалася. Пазней склалася практыка, што тыя шляхціцы, якія мелі зямельную ўласнасць у розных паветах, маглі прысутнічаць на любым з павятовых соймаў.

У прывілеі гаварылася, што менавіта на соймах выбіраюцца дэпутаты (паслы) на агульнадзяржаўны (так званы вальны) сойм, прычым звярталася ўвага, што тым самым захоўваецца папярэдні звычай выпраўлення на сойм паслоў ад паветаў: «обычай около таковых зъездов соймов поветовых отправление послов» [2, с. 47–48]. З апошняга палажэння вынікала, што соймакі як агульныя сходы павятовай шляхты склікаліся і раней. Іх дзейнасць была зафіксавана ў дакументах пачатку XVI стагоддзя, хоць і не мела яшчэ тады неабходнай заканадаўчай рэгламентацыі. Дакументальна-прававы матэрыял сведчыць таксама, што з 1511 года ўкараняецца нават практыка склікаць шляхту некалькіх паветаў на агульныя сходы. Аднак асабліва актыўна соймакі, на якіх разглядаліся шматлікія пытанні дзяржаўнага жыцця, пачалі збірацца толькі ў другой палове XVI стагоддзя, асабліва пасля прыняцця Бельскай граматы. Напрыклад, такі сход, на якім былі абраны кандыдаты на судовыя пасады, адбыўся ў 1564 годзе ў Менску.

Прыняцце ж Віленскага прывілея 1565 года ўзаконіла і ўпарадкавала соймавую дзейнасць. У ім ўдакладнялася, што на такія мясцовыя шляхецкія з'езды павінны збірацца паны радныя, князі, вярнікі земскія і дворныя і ўсе асобы «народу шляхецкага і стану рыцарскага, где в котором повете оселость имеет». Акрамя гэтага, прывілей даволі дакладна акрэсліў мэту збірання і кампетэнцыю павятовых соймаў. Так, збірацца яны павінны былі па прапанове вялікага князя дзеля дзяржаўных патрэб, у тым ліку для абмеркавання розных важных пытанняў з мэтай «радити, обмовляти и обмышляти, о чом им от нас Господаря ознаймено будет» [2, с. 48]. Пасля гэтага абмеркавання ўдзельнікі соймаў павінны былі «с того ж такового зобранья намов сполных послов обирати, и на сойм великий вальный звиклый в том панстве, кгда листы нашими господарскими местце таковому сойму ознаймено и зложено будеть, выправляти...» [2, с. 48]. Такім чынам, у прывілеі акцэнтавалася ўвага на тым, што абраныя павятова дэпутаты будуць прывозіць на сойм «листы» з рашэннямі і пажаданнямі павятовых соймаў. У

гэтых дакументах («листах») павінна было гаварыцца не толькі аб дзяржаўных пытаннях і патрэбах, але і аб патрэбах «кожжого зособна повету», бо падкрэслівалася, што павятовыя дэпутаты павінны «через листы послов потребности речи посполитое и кожжого зособна повету до нас Господаря приносити». Усё гэта сведчыла аб актыўным развіцці ў той час не толькі канстытуцыяналізму, але і парламентарызму. У прывілеі 1565 года парламентарызм, які зараджаўся ў дзяржаве на працягу другой паловы XV – першай паловы XVI стагоддзя, набыў заканадаўчае замацаванне і пэўную нарматыўную рэгламентацыю.

Шляхецкія соймакі, якія паступова пачалі дзейнічаць ва ўсіх паветах і некаторых ваяводствах, сталі палітычнымі і прадстаўнічымі органамі шляхты. Гэтаму садзейнічала і адміністрацыйна-тэрытарыяльная рэформа, якая адбылася у Вялікім Княстве Літоўскім на працягу 1564–1566 гадоў. У выніку яе павялічылася колькасць ваяводстваў да 13, хоць колькасць паветаў і скарацілася да 30. Шэраг раней існаваўшых паветаў з цэнтрамі ў Барысаве, Кобрыне, Магілёве, Мядзелі і іншых гарадах не атрымалі права выбіраць сваіх паслоў на агульнадзяржаўныя соймы і ўтвараць свае павятовыя земскія і падкаморскія суды. Гэта было зроблена таму, што на соймы маглі выбірацца не больш чым 60 паслоў ад павятовай шляхты. На тэрыторыі Беларусі засталіся Ашмянскі, Аршанскі, Берасцейскі, Браслаўскі, Ваўкавыскі, Віцебскі, Гарадзенскі, Лідскі, Менскі, Мозырскі, Мсціслаўскі, Наваградскі, Пінскі, Полацкі, Рэчыцкі, Слоніўскі паветы, на якіх усё больш актыўна соймавалася шляхта.

На павятовых соймах, якія склікаліся ў галоўных павятовых гарадах штогод або некалькі разоў на год і на якіх мелі права прысутнічаць усе шляхціцы дадзенага павета, разглядаліся разнастайныя пытанні агульнадзяржаўнага і мясцовага значэння, выбіраліся кандыдаты на судовыя і іншыя пасады і гэтак далей. Пасля таго як адбыўся агульнадзяржаўны сойм, на соймах слухаліся справаздачы дэпутатаў і іх інфармацыя аб дзяржаўных падзеях і прынятых на сойме рашэннях і заканадаўчых актах, вызначаліся неабходныя мерапрыемствы па рэалізацыі соймавых рашэнняў, што пазней было заканадаўча замацавана Статутам 1588 года. Дзейнасць соймаў была накіравана і на абмежаванне ўлады манарха. Пры дапамозе соймаў мясцовая шляхта адстойвала свае інтарэсы перад цэнтральнымі органамі дзяржавы. Хоць іншыя прадстаўнікі свабоднага насельніцтва (мяшчане, сяляне, татары, яўрэі) не ўдзельнічалі ў соймах і пасяджэннях соймаў, аднак маглі займацца на соймах аб сваіх патрэбах, што пазней дакладна рэгламентавалася Статутам 1588 года.

Такім чынам, прывілей 1565 года, які стаў потым складовай часткай Статута 1566 года, стаў вельмі значным этапам у прававым і грамадска-палітычным развіцці дзяржавы. Ён меў характар важнага канстытуцыйнага закона, які сведчыў аб зараджэнні парламентарызму на беларускіх землях.

1. Доўнар, Т.І. Гісторыя дзяржавы і права Беларусі: падручнік / Т.І.Доўнар. – Мінск: «Адукацыя і выхаванне», 2014. – 416 с.
2. Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года / Т.І.Доўнар, У.М.Сатолін, Я.А.Юхо; рэдкал.: Т.І.Доўнар [і інш.]. – Мінск: Тэсей, 2003. – 352 с.